

SALUS, HERKUL I IZVOR VODE. PRIMJER PULE

ALKA STARAC
Arheološki muzej Istre
Carrarina 3
HR 52100 PULA
alka.starac@pu.t-com.hr

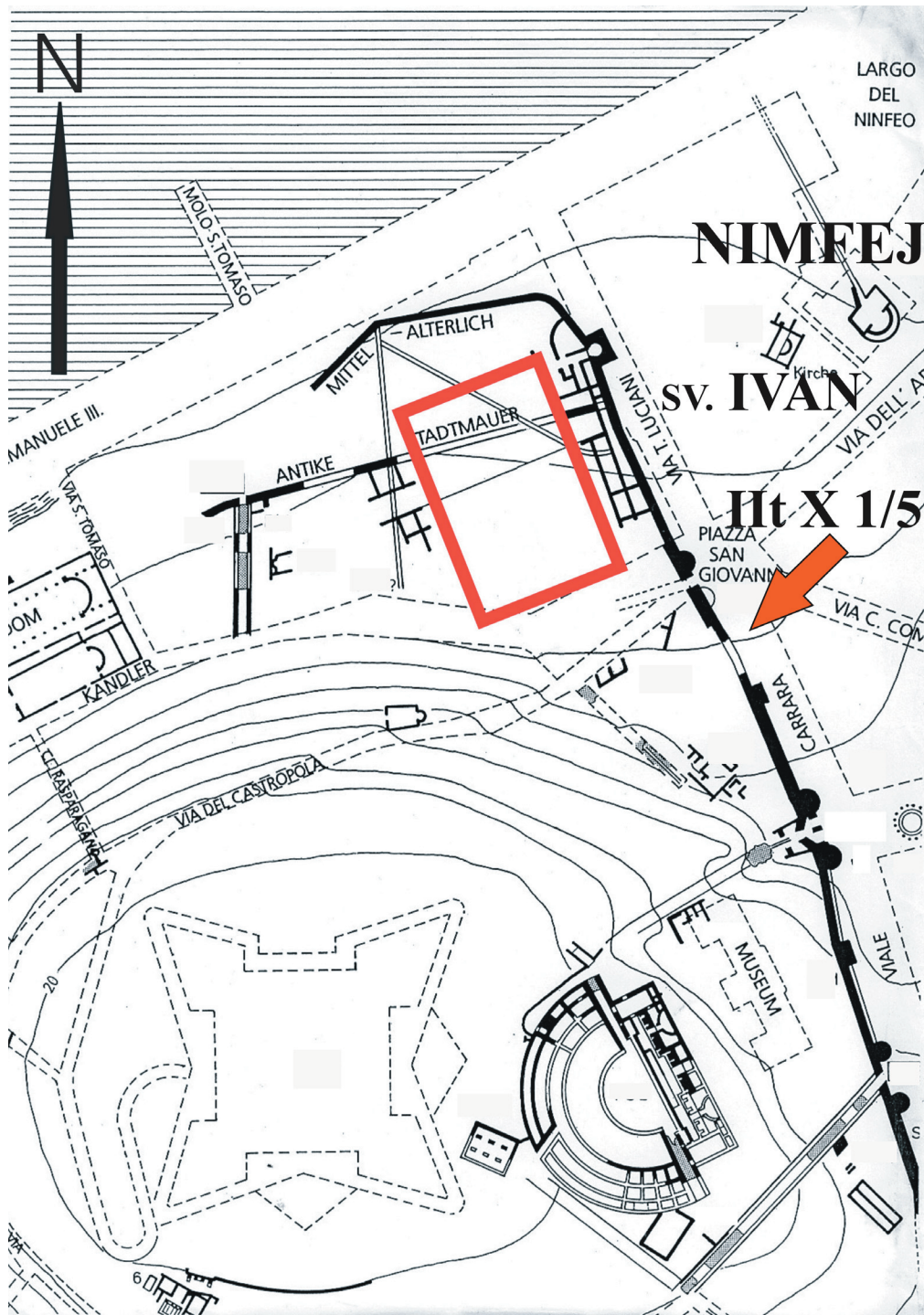
UDK: 904:725.73](497.5 Pula)"652"
904:726.1](497.5 Pula)"652"
292.21:904"652"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: ??-??-??

U razdoblju 2005.-2007. provedena su arheološka istraživanja u sjeveroistočnom uglu gradske jezgre Pule, u četvrti sv. Teodora uz vrata sv. Ivana od Nimfeja. Prirodno ležište slatke vode na podnožju gradskog brežuljka iskorišteno je kao izvor pitke vode i polazište gradskog vodovoda. Koncentracija arheoloških podataka o različitim kultovima povezanim s vodom, čistoćom i zdravljem na području od samo stotinjak četvornih metara, upućuje na sakralno značenje šire vodocrpne zone u antici. Natpis *Lit X/1 5*, iz treće četvrtine I. st. pr. Kr., svjedoči o postojanju Herkulova svetišta na tom području. U arheološkim istraživanjima 2005.-2007. otkriveni su temelji sakralnog kompleksa, hrama s dvorištem i ogradnim trijemom, koji pripadaju istom razdoblju i mogli bi se dovesti u vezu sa spomenutim natpisom. Herkul je bio božanstvo iscjeliteljske naravi, povezano s izvorima i kupalištima. Drugo božanstvo zdravlja, Salus, spominje se na mozaiku u kulturnoj niši gradske kuće iskopane 2005. u četvrti sv. Teodora. Trapezoidno dno niše pokriveno je mozaikom od bijelih i crnih kockica. Sadrži prikaz žrtvenika, školjke te natpis: SALVS / [P?.....C]R. Nosi tragove rđe nastale kapanjem sa željezne rešetke ili čavala. Stratigrafski odnosi na lokalitetu pokazuju da je mozaik izveden pri izgradnji kuće u trećoj četvrtini I. st. pr. Kr. Zadržao se neoštećen sve do V. st., kada je zazidan zajedno s drugim otvorima u istome zidu. Kuća je prislonjena i izgrađena paralelno s termalnom zgradom javnog karaktera. Ulomak mramorne ploče s natpisom: [---]cel[ius? ---] / [sestertium quadringenta milia] / [---P?], pronađen u vodovodnom kanalu unutar termi, porušenom i zatrpanom u V. st., dovodi se u vezu s izgradnjom vodovodnog sistema u termama. Hram s pripadnim dvorištem, termalni kompleks i kuća sa svetištem u čast Salus predstavljaju jedinstvenu urbanističku cjelinu druge polovice I. st. pr. Kr., međusobno povezanu pomno planiranim dovodnim i odvodnim sustavom za opskrbljivanje vodom i evakuaciju viška vode, te kultovima čistoće i zdravlja.

KLJUČNE RIJEČI: *Herkul, kult, Salus, terme, voda*

U razdoblju 2005.-2007. provedena su arheološka istraživanja u sjeveroistočnom uglu gradske jezgre Pule, u četvrti sv. Teodora uz sjeverna kopnena gradska vrata, takozvana vrata sv. Ivana od Nimfeja. (Sl. 1) U šest metara visokom kulturnom sloju očuvani su ostatci graditeljske aktivnosti duge dvije tisuće godina. Neposredno po osnutku rimske kolonije Pole, u jednom su dahu planirana i podignuta tri različita, no međusobno fizički, a izgleda i konceptualno povezana kompleksa: hram (*templum*) s posvećenim okolnim prostorom (*area sacra*), javno kupalište (*thermae publicae*) i raskošna gradska kuća (*domus*) istražene (ne čitave!) površine od 750 m².¹ Za izgradnju ovih objekata, prema trenutno raspoloživim arheološkim podacima, dostajalo je ne više od dvadesetak godina. Iz preobilja informacija prikupljenih tijekom istraživanja, za ovu prigodu izdvajamo materijalna svjedočanstva o kultu zdravlja i čistoće. Arheološki sloj rimskog

¹ A. STARAC, 2006a, 235; 2006b, 135, 2007, 87.

Sl. 1. Arheološka zona u četvrti sv. Teodora, Pula, istražena 2005.-2007., i mjesto nalaza natpisa o izgradnji Herkulova svetišta (IIt X/1 5) (karta prema G. FISCHER, 1996).
 Fig. 1. Archaeological zone in the quarter of St. Theodore, Pula, excavated in the period 2005-2007, and finding site of the inscription that testifies to the construction of a shrine to Hercules (IIt X/1 5) (map according to G. FISCHER, 1996).

razdoblja zahvaća isključivo unutrašnji dio gradske četvrti (*insula*) i pokriva površinu od približno 4000 m² (Sl. 2).

Domus smješten na zapadnoj strani lokacije, s razinom poda na prosječnoj apsolutnoj nadmorskoj visini od 90 cm, bio je kontinuirano naseljen od druge polovice I. st. pr. Kr. do V. st. po Kr. U tom su razdoblju na zgradi obavljane samo manje adaptacije, poput obnove krova, zidne žbuke i obnove podova. Raspored prostorija, razmještaj ulaza i zidovi s prolazima i nišama sačuvani su u prvobitnom stanju do visine od prosječno metar iznad poda. Dio kuće površine 10 x 10 metara projektiran je kao zasebna cjelina, iako dijeli zajednički ulaz s ostatkom zgrade. Sastoji se od triju prostorija i hodnika u obliku slova "L", koji su raspoređeni oko vlastitog malog unutarnjeg dvorišta. Dvorište s bazenom služilo je za rasvjetljenje i ujedno za prikupljanje oborinske vode. Prostorije u ovom izdvojenom dijelu kuće imale su u sjevernom vanjskom zidu ugrađene niše trapezoidnog oblika u tlocrtu, širine 120 cm i dužine 128 cm. Veličinu ugrađenih niša omogućila je impresivna širina vanjskog zida kuće, koja iznosi točno 2 m. Sjeverni zid kuće, zidan od grubljeg klesanog vapnenca u dva lica i zapunjen krupnim lomljencem i obiljem vapnene žbuke, bio je tako širok stoga što je utemeljen na močvarnom terenu, a imao je nositi težinu kuće na kat čiji je suprotni kraj uklesan u živu stijenu, u padinu brijega. Posred kuće živa stijena naglo pada u dubinu 15-20 metara prema obali, a mala nadmorska visina, blizina mora i prisustvo stalne stajace slatke vode učinili su teren izrazito nestabilnim i zahtjevnim za izgradnju. Jedna od dviju trapezoidnih niša gotovo je posve uništena, dok je niša u susjednoj prostoriji veoma dobro očuvana u donjoj polovici. Stijenke su joj bijelo ožbukane. Dno niše pokriveno je u cijelosti mozaikom od sitnih bijelih i crnih kockica stranice 0,8 cm i sadrži zavjetni prikaz. Trapezoidno mozaičko dno niše obrubljeno je sa svih strana uskim crnim rubom. U gornjem, užem dijelu polja nalazi se simboličko-dekorativna traka s naizmjeničnim crnim i bijelim pravokutnim poljima i pojednostavljenim malim križićima. Dva bočna bijela pravokutna polja u crnom okviru sadrže svako po dva crna kvadrata s križićem u sredini i niz od šest križića ispod kvadrata. Središnje, manje bijelo polje između njih sadrži jednostavan prikaz crnog stupastog elementa s postoljem i kruništem, to jest žrtvenik. Prostrano trapezoidno uokvireno bijelo polje sadrži u donjem dijelu crni linearni prikaz školjke, odnosno vaze u obliku školjke, a u gornjem dijelu ispod žrtvenika nalazi se natpis, izveden crnim kockicama na bijelom polju (Sl. 3).

SALVS / [P?.....C]R

Salus / [P?.....C]R

Natpis s imenom SALVS uokviren je pravokutnim okvirom s trapezoidnim bočnim dodatcima (*tabula ansata*). Okvir je s unutrašnje strane nazubljen trokutastim motivom. S lijeve i desne strane natpisnog okvira nalaze se uglate dekoracije, a niže dva reda malih križića: sedam u gornjem redu i devet u donjem. Ispod školjke, čiji je donji kraj oštećen, naziru se ostaci jako oštećenog natpisa: [P?.....C]R. Na početku natpisa, s desne strane, nije sigurno je li se nalazilo slovo P ili jednostavni likovni prikaz. Slova su jednostavna, pomalo nepravilna i gruba, bez dekorativnih pojedinosti. Dok gornji uokvireni natpis potpuno jasno priziva ime božice zdravlja *Salus*, u donjem se redu možda nalazila sadržana posveta: [*sac*]r(um). *Salus*, rimska božica zdravlja oblikovana prema grčkoj Higijeji (*Hygieia*), štovana je diljem Rimskog Carstva zajedno s bogom ozdravljenja Eskulapom (*Aesculapius*),² ali i samostalno u blizini izvora.³ Sama školjka asocira

² LIV. XL, 19; G. DUMÉZIL, 2000², 444; CIL X, 1547, *Puteoli*; AE 1967, 223, Leon; RIB 1028, Vinovia; AE 1983, 837, Sarmizegetusa; AE 1973, 630, *Lambaesis* (Numidia).

Sl. 2. Graditeljski sloj druge polovice I. st. pr. Kr. u četvrti sv. Teodora. Nalazi natpisa.
 Fig. 2. Stratum of construction from the I. Century BC in the quarter of St. Theodore. Inscriptions' finding sites.

<i>Domus</i>	<i>Domus</i>
<i>Kompleks javnih termi</i>	<i>Public tharmae complex</i>
<i>Hramski kompleks</i>	<i>Temple complex</i>
<i>Domus</i>	<i>Domus</i>
1 <i>Salus mozaik</i>	1 <i>Salus mosaic</i>
2 <i>Mjesto nalaza natpisa u mramoru</i>	2 <i>Finding site of a marble slab with the inscription</i>

Sl. 3. Mozaik s posvetom boginji Salus u zidnoj niši kuće.

Fig. 3. Mosaic with an inscription dedicated to goddess Salus in a house niche.

na vrelo, odnosno kupke, nerazdvojivo povezane s antičkim pojmom o zdravlju. Nakon čišćenja mozaičke površine od tvrde kalcifikacije pokazali su se sitni, nepravilno raspoređeni kapljičasti tragovi rđe na mozaiku. Petnaest do dvadeset kapljičastih tragova rđe raspršeno je pretežno u gornjoj polovici mozaičkog polja, ponajviše iznad dva reda križića. Nastali su kapanjem rđe sa željezne rešetke ili željeznih čavala, od kojih međutim nije ostalo ni najmanjeg traga. Širi stratigrafski odnosi na lokalitetu i međusobni odnosi zidanih struktura pouzdano pokazuju da je mozaik izveden prilikom izgradnje masivnog vanjskog zida kuće, u trećoj četvrtini I. st. pr. Kr. Zadržao se na istom mjestu neoštećen sve do V. st., do trenutka kada je zazidan zajedno s drugim otvorima u istome zidu. Upravo zahvaljujući sekundarnom zazidavanju nakon napuštanja kuće, mozaik s posvetom *Salus* ostao je sačuvan do danas. Teško mu je pronaći srodan mozaički natpis usporedbe radi, pogotovu u kontekstu privatnog svetišta iz završnog razdoblja rimske republike. Takvi su mozaički natpisi veoma rijetki. Poznati su međutim pojedini primjeri natpisa izvedenih u mozaiku u termalnim zgradama. U javnim termama u gradu *Baetulo* u Španjolskoj, na prolazu između tepidarija i kaldarija, nalazi se mozaik iz sredine I. st. pr. Kr. s oštećenim natpisom dvojbenog tumačenja.⁴ Zgrada javnih termi u mjestu Mevaniola u sjevernoj Italiji, u blizini grada Forlì, sadržavala je u podu ugrađen mozaički crno-bijeli emblem s natpisom koji oblikom slova te formulacijom i sadržajem teksta pripada također sredini I. st. pr. Kr., a govori o obnovi kupališta provedenoj i nadziranoj od strane glavnih gradskih magistrata.⁵ Za razliku od ovih primjera, mozaik s posvetom *Salus* iz Pule ugrađen je u zidnu nišu u kući, a ne u zgradi termi. Postoje ipak i određene dodirne točke: zidna niša sakralnog karaktera nalazila se u kući izgrađenoj i uzidanoj zajedno s objektom koji možemo identificirati kao javne terme. Mala svetišta lara i penata uzidana u nišama zabilježena su u rimskim stambenim kućama, ali se pojavljuju i u zidnim stijenama radionica, prodavaonica i gostionica.⁶

Na nešto višem nivou u odnosu na kuću sa zavjetnim mozaikom posvećenim božanstvu *Salus*, prostiru se ostaci velikog rimskog zdanja s podovima organiziranim u više razina, oni izmjeničnim sustavom rampi i stuba slijede prirodni pad terena. Podovi najvećim dijelom nisu očuvani zbog kasnijih pregradnji. Registrirana je mreža ortogonalnog tlocrta, sastavljena od šest odvodnih kanala za otpadne vode velikog kapaciteta, širine 70 – 110 cm i nepoznate dubine (veće od 170 cm). Četiri kanala orijentirana su u smjeru istok-zapad, a povezuju ih dva okomito postavljena kanala koji vode u smjeru sjevera, prema moru. Potrebno je naglasiti da se ne radi o kanalima za oborinske vode kakvi se nalaze ispod ulica i trgova, jer u istraženom dijelu lokacije svi kanali počinju i završavaju unutar natkrivene zgrade osim dijela kanala upućenog za evakuaciju vode prema moru. Kanali su zidani u klesanom kamenu vapnencu, mjestimično su porušeni i zatrpani u kasnijim graditeljskim intervencijama. Na mjestima gdje im je zidani svod očuvan, ispunjeni su isključivo žitkim blatom tamnosive boje, bez ikakvih nalaza, budući da su ostali zatvoreni od dana izgradnje do arheološkog iskopa 2005. Osim mreže odvodnih kanala za otpadne vode, istražen je dio vodovodnog sustava s vodospremama i zidanim kanalima, ožbukanim vodootpornom žbukom.⁷ Teško razoreni kompleks bio je ukrašen izobiljem mramornih obloga, koji su, na žalost, prikupljeni pretežno u ruševinama

³ M. ŠAŠEL KOS, 1999, 109; AE 1944, 110, *Brigetio*; AE 1998, 1101, *Sarmizegetusa*; AE 1992, 1841, *Fedhala (Numidia)*. Općenito o kultu *Salus*: M. A. MARWOOD, 1988; L. WINKLER, 1995.

⁴ I. RODÁ, 2000, 124, *Sal[---]ecto*.

⁵ M. CATARSI DALL'AGLIO, 2000, 166 [---] *Caesiu[s ---] / [IV]vir(i) qu[inq(uennales) ---] / reficiund[---] / ducendam [---] / d(ecreto) c(onscriptorum) f(aciundum) c(oeravere) eidem(que) [probavere]*.

⁶ F. PIRSON, 1999, 54.

⁷ B. ILAKOVAC, 1982, 254.

Sl. 4. Natpis na mramornoj ploči iz termi.
Fig. 4. Inscription on the marble slab from the thermae.

kasnoantičkih, sekundarno izgrađenih zidova koji su koristili ostatke starije zgrade u građevne svrhe. Od bogate mramorne dekoracije sačuvana je na svom izvornom mjestu tek gotovo zanemarivo malena zidna površina oplata bazena frigidarija, mjeriva u desetak četvornih centimetara. Veličina objekta kretala se oko 1000 četvornih metara; u ovome kompleksu prepoznajemo javne terme (*thermae publicae*). Nigdje nije očuvan trag dvostrukog poda hipokausta; još u kasnoj antici, uklonjeni su gornji podovi hipokausnih prostorija, a suspenzure i cigleni dijelovi stupića usitnjeni su i iskorišteni u izgradnji novih podova. Građevina posjeduje tlocrt poznat kod termalnih građevina, s dugim pristupnim hodnikom smještenim uz rub zgrade.⁸ Na početku hodnika nalazio se monumentalni ulaz okrenut prema moru. Ista zidna fronta otvarala se samo devet metara dalje u drugi, paralelni i gotovo jednako impresivni ulaz koji je vodio u *domus* – i do prostorije sa svetištem *Salus*. Terme su porušene nakon velikog požara potkraj V. st., onog istog koji je uzrokovao napuštanje susjedne kuće.

Jedini epigrafski nalaz koji se može dovesti u neposrednu vezu sa zgradom termi, jest ulomak ploče od mramora sivobijele boje s raspršenim crnim mrljama, žućkastog na površini. (Sl. 4) Sačuvan je središnji ulomak natpisne ploče, odlomljen sa svih strana. Prednja i stražnja strana su zaglađene. Vis. 36 cm (nepotp.), šir. 19,5 cm (nepotp.), duž. 4 cm (potp.). Nalazište: Pula, Kandlerova, Blok XVI, lok.11, 13. IV 2005, Kanal 1-O5. Tekst:

CEL

—
S CC

P?

[---]cel[ius? ---] / [H]S CC[CC] / [---P?]

Odnosno: [---]cel[ius? ---] / [sestertium quadringenta milia] / [---P?].

Slova su izrazito pravilna, pažljivo oblikovanih završetaka. Prema njihovoj pravilnosti može se pomišljati na dataciju u drugu polovicu I. st. ili u II. st. Prvi red sadržavao je ime donatora. U drugom redu navodi se utrošeni novčani iznos: upotrijebljen je znak za novčanu jedinicu sestercij, sastavljen od slova HS povezanih vodoravnom crtom po sredini. Slijedi u istom redu brojčana veličina koja se odnosi na sestercije: počinje s dva slova C natkrivena vodoravnom crtom, znakom za tisuću. Prema dužini crte može se rekonstruirati skup od najmanje tri, a vjerojatnije četiri slova C ispod crte, odnosno iznos od 400.000 sestercija: [sestertium quadringenta milia]. Broj nije nikako mogao biti manji od 300.000. U trećem redu raspoznaje se samo gornji dio jednog slova koje bi moglo biti P, R ili B, a koje je bilo manje veličine od slova u dva gornja reda. Visina slova: 1. red: 8,6 cm, 2. red: 8,5 cm, 3. red: 2,5 cm (nepotpuna visina). Natpis je pronađen u zatvorenoj sredini, u ruševinskoj zapuni vodovodnog kanala unutar termalne zgrade, uništenog i pokrivenog novim građevinskim strukturama u V. st. S obzirom na okolnosti nalaza, valja ga dovesti u vezu s izgradnjom vodovodnog sustava, odnosno obnovom i dogradnjom termi u drugoj polovici I. st. ili u II. st., koja je uključivala izgradnju vodovodnog sustava. Natpis se u više momenata može usporediti s natpisom Menacija Priska, patrona Pole koji je u II. st.

⁸ D. KRENCKER – E. KRÜGER, – H. LEHMANN, – H. WACHTLER, 1929, 204, fig. 276.

Sl. 5. Vodovodni i odvodni sustavi druge polovice I. st. pr. Kr. u četvrti sv. Teodora.
 Fig. 5. Water supply and drainage system from the second half of the 1st century BC in the quarter of St. Theodore.

 Domus	 Domus
 Kompleks javnih termi	 Public tharmae complex
 Hramski kompleks	 Temple complex
 Domus	 Domus
 Oborinske vode	 Precipitation water
 Vodovod	 Vodovod
 Otpadne vode	 Sewage water
 Vodospreme, bunari	 Water reservoirs, wells

o svom trošku izgradio vodovod u donjem i u gornjem dijelu grada, i u tu svrhu utrošio 400 000 sestercija (*IIt X/1 70*). Sličnosti postoje u počasnom karakteru obaju natpisa koji govore o investicijama u objekte od javnog interesa, u pretpostavljenoj namjeni utroška u vodovodni sistem, te u utrošenom iznosu.

Dominantnu, najvišu poziciju na južnoj strani četvrti zauzima sakralni kompleks sačuvan isključivo u temeljima. Sastojao se od hrama pravokutne osnove, okruženog otvorenim, ograđenim i pravokutnim posvećenim prostorom (*area sacra*) čiji istraženi dio zauzima površinu od preko 600 četvornih metara.⁹ Građevinski kompleks bio je izvorno veći od danas poznate i istražene površine koja pokriva ukupno 900 četvornih metara. Dvorištem dominiraju masivni i solidni temelji širine 150-180 cm i dubine 300-350 cm, položeni na živu stijenu, oni zatvaraju pravokutni tlocrt u obliku nepravilne uglate "osmice", širine 9,5 metara i dužine 16 metara. Temeljni zid dijeli po širini tlocrtni pravokutnik na veći, istočni dio koji odgovara hramskoj celi, i manji zapadni dio koji odgovara proceli. Odnos dimenzija procele i cele je 1 : 1,6. Uz zapadnu stranu građevine, smješten točno u njezinoj središnjoj osi nalazio se vrlo tvrd naboj sitnog lomljenog kamena bez žbuke, očuvane visine 90 cm i širine 3 metra, u kojemu prepoznajemo podlogu iščezlih stuba. Dimenzijama koje se poklapaju s dimenzijama hrama Rome i Augusta na pulskom forumu,¹⁰ načinom temeljenja, orijentacijom s ulazom okrenutim prema zapadu i smještajem u urbanističkom planu,¹¹ pravokutni objekt u potpunosti odgovara hramu. Gornja terasa dobivena uređenjem terena nalazila se na razini ulice, oko 80 cm niže od današnje Kandlerove ulice. Dužina hramskog dvorišta iznosi 25 metara, dokumentirana širina 24 metra, no ta širina nije čitava zbog ograničenja današnjom katastarskom parcelacijom. Prema središnjoj osi hrama pretpostavljena je širina hramskog dvorišta mogla iznositi 29 metara. Dvorište je na zapadnoj i sjevernoj strani oivičeno zidovima koji su limitirali međusobno okomite prilaze, odnosno trijemove. Oba su prilaza odnosno trijema jednake širine, 5,4 metra između temeljnih zidova. Iz dvorišta su se otvarala jedna vrata u sjeverni prilaz, od njih je ostao samo pravilni zarušeni ispust na mjestu prolaza. Dimenzije čitava kompleksa u istraženim granicama iznose 33 metra u dužinu, što je gotovo jednako pretpostavljenoj punoj dužini kompleksa, a u širinu iznose 31 metar. Pretpostavljena puna širina kompleksa procjenjuje se na 45 metara. U dvorišnom prostoru ispred hrama nalazio se antički bunar, smješten asimetrično u odnosu na dvorišnu površinu, ali potpuno prilagođen hidrogeološkim karakteristikama padine. Bunar je samo par metara udaljen od novijeg bunara, naknadno izbušenog u samostanskom unutrašnjem dvorištu. Hramski kompleks nalazio se neposredno uz značajnu gradsku komunikaciju kojom se stizalo do foruma sa začelne strane hramova (danas Kandlerova ulica), i neposredno uz gradske bedeme. Podna razina otvorenog posvećenog kvadratnog dvorišta oko hrama, na prosječnoj apsolutnoj nadmorskoj visini (ANV) od 340 cm, odgovarala je približno razini susjedne komunikacije prema forumu. Sam hram uzdizao se na povišenu postolju, orijentiran ulazom na zapad i projektiran bočnom, dužom stranom paralelno s ulicom, tako da je ulaz u hram bio vidljiv iz grada, iz smjera foruma. Hram je zajedno s pripadnim okruženjem razoren do temelja u V. st., a na njegovu je mjestu kasnije nastala samostanska zgrada. Prilikom rušenja hrama hodna je površina na području nekadašnje hramske terase povišena oko 90 cm, na prosječnih 430 cm ANV. Natpis o izgradnji Herkulova svetišta (*IIt X/1 5*), pronađen prije stotinjak godina u ruševinama gradskih bedema dvadesetak metara jugoistočno od hrama, nastao je u istom povijesnom trenutku u

⁹ A. STARAC, 2007, 87.

¹⁰ G. PAVAN, 1997, 115-148.

¹¹ VITRUV. De arch. IV, 5.

kojemu i kompleks svetišta – u drugoj polovici, najvjerojatnije u trećoj četvrtini I. st. pr. Kr.¹² Dosada neubicirano Herkulovo svetište s natpisa može se stoga razložno dovesti u vezu s hramskim kompleksom otkrivenim 2007. godine, budući da u blizini nije poznat nijedan drugi arhitektonski sklop koji bi se mogao povezati s Herkulovim kultom.

Tekst je nastao kao kratak prikaz razmišljanja o povezanosti topografskih uvjeta i arheoloških nalaza s urbanističkim rasterom rimske Pule. Prirodno ležište slatke vode na podnožju gradskog brežuljka iskorišteno je višestruko: neposredno izvan grada kao izvor pitke vode i polazište gradskog vodovoda te svetište vodenih nimfi,¹³ a s unutarnje strane gradskih zidina poslužilo je za opskrbu vodom unutar raskošne kuće. Možemo pretpostaviti da je i termalni kompleks imao svoje neovisno vodocrpilište, koje se moglo nalaziti u dijelu prekopanom 1873. pri izgradnji vojarne.¹⁴ Iako pulsni izvor na sjeveroistočnom podnožju brijega (tzv. "Karolina") nikad nije smatran ljekovitim, koncentracija arheoloških podataka o različitim religijskim kultovima povezanim s vodom, čistoćom i zdravljem na području od samo stotinjak četvornih metara upućuje na sakralno značenje šire vodocrpne zone.¹⁵ Slična tijesna veza između izvora, kupališta, lječilišta i kultnog mjesta ustanovljena je nedavno u središtu Splita. Pod Dioklecijanovom palačom u Splitu postojalo je starije rimsko svetište na izvoru vode, nedaleko od ljekovitih sumpornih vrela, za koje se pretpostavlja da je bilo povezano s termalnim lječilištem.¹⁶ U jednom i drugom gradu nemalu je ulogu imala i blizina mora, tradicionalno cijenjenog u terapijskom liječenju. Posveta božici zdravlja neposredno se nadovezuje na susjedno javno kupalište te hram, za koji se pretpostavlja da je bio posvećen Herkulu, zaštitniku kolonije Pole. Hram s pripadnim dvorištem, kupališni kompleks i kuća sa zasebnim malim svetištem u čast božice zdravlja i čistoće Salus, predstavljaju jedinstvenu urbanističku cjelinu druge polovice I. st. pr. Kr., međusobno povezanu pomno planiranim dovodnim i odvodnim sustavom za opskrbljivanje vodom i evakuaciju viška vode, te kultovima čistoće i zdravlja. Poznato je da je Herkul, kao i Salus, bio božanstvo iscjeliteljske naravi povezano, između ostaloga, s izvorima i kupalištima.¹⁷ Herkul se ponekad prizivao uz izričiti epitet *Salutiferus*.¹⁸ Izdvojeni dio rimske kuće u Puli sa svetištem u čast Salus imao je svoju posebnu namjenu, možda povezanu sa zdravljem, odnosno medicinom. Postoji mogućnost da je izdvojeni dio kuće sa svetištem Salus bio otvoren javnim potrebama, te da je služio kao prostor za liječenje odnosno terapije. Moglo se raditi o nekoj vrsti liječničke ordinacije u sklopu stambene kuće, u kojoj je mogao obitavati liječnik. Iako *domus* zbog stambenog

¹² *IIt X/1 5, C(aius) Domitius . f(iilius) --- Ilviri aedem? / Herculis / d(e) d(ecurionum) s(ententia) c(oeraverunt) i[(demque) p(robaverunt)]*. A. STARAC, 1999-2000, 136; ID., 2002, 24, fig. 6.

¹³ C. DE FRANCESCHI, 1934, 230.

¹⁴ A. GNIRS, 1904, 225.

¹⁵ Gustoća zavjetnih natpisa posvećenih Herkulu najveća je između pretpostavljenog Herkulovog svetišta i Herkulovih vrata: *IIt X/1 4; IIt X/1 5*; *Notiziario epigrafico* 1994, 267, nr. 4; A. STARAC, 1999-2000, 134, nr. 1. Prilikom gradnje vojarne 1873., pronađeni su zavjetni natpisi posvećeni Veneri Celesti na žrtveniku (*IIt X/1 25*) i na arhitravu manje kulturne građevine (*IIt X/1 24*). Ovi se natpisi međutim ne pripisuju vremenu izgradnje kolonije Pole u trećoj četvrtini I. st. pr. Kr., nego razdoblju principata. Venera, rođena iz morske pjene, tijesno je povezana s morem i vodom uopće, i termalni antički kompleksi nerijetko su uključivali mala svetišta ili

dijelove kupališta posvećene Veneri. Najreprezentativniji su možda primjeri Venerinog kulta u sklopu termalnog kompleksa u Bajama (*Baiae*): A. MAIURI, 1963, fig. 41, te u Villa romana del Casale (Piazza Armerina) na Siciliji: A. BOËTHIUS, J. B. WARD-PERKINS, 1970, fig. 202. Osim zavjetnih spomenika Herkulu i Veneri, na istom užem području Pule pronađeni su žrtvenici posvećeni Jupiteru Najboljem i Najvećem (*IIt X/1 11*), Istriji (*IIt X/1 7*) i Nemezi (*IIt X/1 19*).

¹⁶ T. RISMUNDO, 2005, 246.

¹⁷ M. JACZYNOWSKA, 1981, 658; G. DUMÉZIL, 2000², 442. Arheološke potvrde o postojanju bliske veze između Herkula te kultura izvora i ozdravljenja na tlu Hrvatske zabilježene su u okolici Salone: J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2001-2002, 39; 2005, 234.

¹⁸ *CIL* III, 1568, 1572, *Ad Mediam (Dacia)*.

karaktera smatramo privatnom građevinom, uklopljenost ove kuće u fizički i duhovni sklop građevina javnog karaktera, nameće pitanje u kojoj je mjeri izgradnja ove kuće bila uvjetovana javnim potrebama, odnosno je li izgrađena kao stan javnom službeniku (svećeniku ili liječniku?) ili možda ujedno i kao prostor za obavljanje određene djelatnosti od javnog interesa.

LITERATURA

- BOËTHIUS, A., WARD-PERKINS, J. B., 1970. - *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth.
- CATARSI DALL'AGLIO, M., 2000. - Edilizia pubblica: gli edifici da spettacolo. U: *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III. secolo a. C. all'età costantiniana*, a cura di Mirella Marini Calvani, Bologna, 151-172.
- DE FRANCESCHI, C., 1934. - Il ninfeo e l'acquedotto di Pola romana, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 46, Parenzo-Trieste, 237-249.
- DUMÉZIL, G., 2000². - *La religion romaine archaïque*, Paris.
- FISCHER, G., 1996. - *Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 110, München.
- GNIRS, A., 1904. - Zur Topographie des antiken Pola, *Jahrbuch der Kaiser-königlichen Zentral-Kommission*, 2, 215-232.
- ILAKOVAC, B., 1982. - *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb.
- JACZYNOWSKA, M., 1981. - Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 17, 2, Berlin, 631-661.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2001-2002. - Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 31-49.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2005. - Reliefs of the Labours of Heracles on a Roman "Sarcophagus" in the Church of St. Caius in Solin, *The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, Zagreb, 229-236.
- KRENCKER, D. – KRÜGER, E. – LEHMANN, H. – WACHTLER, H., 1929. - *Die Trierer Kaiserthermen*, Augsburg.
- MAIURI, A., 1963. - *Campi Flegrei*, Itinerari, 32, Roma, 72-86.
- MARWOOD, M. A., 1988. - *The Roman Cult of Salus*, *British Archaeological Reports, International Series*, 465, Oxford.
- Notiziario epigrafico (a cura di Fulvia Mainardis e Claudio Zaccaria), 1994, - *Aquileia nostra. Bolletino dell'Associazione nazionale per Aquileia*, 65, Aquileia, 261-328, *Epigrafia romana*, 1, Pola, 261-287.
- PAVAN, G., 1997. - Il restauro del tempio d'Augusto a Pola (1946-1947) a cinquant'anni dai lavori, *Archeografo Triestino. Raccolta di memorie, notizie e documenti particolarmente per servire alla storia di Trieste, del Friuli e dell'Istria*, ser. IV., vol. LVII (CV della raccolta), Trieste, 115-148.
- PIRSON, F., 1999. - *Mietwohnungen in Pompeji und Herkulaneum. Untersuchungen zur Architektur, zum Wohnen und zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Vesuvstädte*, Studien zur antiken Stadt herausgegeben von Paul Zanker, 5, München.
- RISMONDO, T., 2005. - HVCVSOVE – "This is where sacrifices were offered" – Archaeological Finds in the Substructions of Diocletian's Palace in Split, *The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, Zagreb, 243-248.

- RODÁ, I., 2000. - Testimonios epigráficos de las termas, *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón, Termas Romanas en el Occidente del Imperio*, (Carmen Fernández Ochoa, Virginia García Entero, eds.) Serie Patrimonio, 5, Gijón, 123-134.
- STARAC, A., 2002. - Osservazioni sui bronzetti di Ercole dell'Istria, *Bronzi di età romana in Cisalpina. Novità e riletture, Antichità Altoadriatiche. Atti delle Settimane di Studio aquileiesi*, 51, Trieste, 17-30.
- STARAC, A., 1999-2000. - Istraživanja kod Herkulovih vrata. Antički epigrafski spomenici, *Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata, Opuscula Archaeologica, Radovi Arheološkog zavoda, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, 23-24, Zagreb, 133-142.
- STARAC, A., 2006a. - Gradska četvrt sv. Teodora, Pula, Hrvatski arheološki godišnjak 2005, 2, Zagreb, 235-238.
- STARAC, A., 2006b. - Das antike Pula, seine Topografie und seine Denkmäler, *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, 27, Berlin, 135-140.
- STARAC, A., 2007. - Četvrt sv. Teodora u Puli, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 2/2007, Zagreb, 84-90.
- ŠAŠEL KOS, M., 1999. - *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana.
- WINKLER, L., 1995. - *Salus. Vom Staatskult zur politischen Idee. Eine archaologische Untersuchung. Archaeologie und Geschichte*, 4, Verlag Archaeologie und Geschichte, Heidelberg.

SALUS, HERCULES AND SOURCES OF WATER. THE EXAMPLE OF PULA.

SUMMARY

Archaeological excavations were carried out in the period 2005-2007 in the northeastern corner of the urban nucleus of Pula, in the quarter of St. Theodore by the gate of St. John of the Nymphaea. The naturally occurring site of potable water at the base of the city hill was used as a source for drinking water and as the starting point for the city water system. The concentration of archaeological data about various cults related to water, cleanliness, and health in the region of only a hundred square meters indicates the sacral importance of the broader water supply zone in antiquity. The inscription *Iit X/1 5*, from the third quarter of the 1st century BC, testifies to the existence of a shrine to Hercules in this area. In the 2005-2007 archaeological excavations, the foundations were discovered of a sacral complex, a temple with a courtyard and enclosing arcade that belong to the same period and could be considered to be related to the cited inscription. Hercules was a deity with healing powers, related to springs and thermal baths. Another god of health, Salus, is mentioned on a mosaic in the cult niche of an urban dwelling excavated in 2005 in the quarter of St. Theodore. The trapezoidal floor of the niche was covered with a mosaic of white and black cubes. An altar and shells are depicted, with the legend: SALVS / [P?.....C]R (fig. 3). Traces of rust can be seen, created by water dripping from iron bars or nails. The stratigraphic relations at the site show that the mosaic was made during the construction of the house, in the third quarter of the 1st century BC. It remained undamaged up to the 5th century, when it was covered over, together with other openings in the same wall. The house leaned against and was built parallel to a thermal baths structure of public character. A fragment of a marble slab with the inscription: [---]cel[ius? ---] / [sestertium quadringenta milia] / [---P?], found in the water supply channel within the thermae, demolished and filled in the 5th century, can be related to the construction of the water system in the baths. The temple with its courtyard, thermal baths, and house with a shrine in honour of Salus, represents a unique urban complex of the second half of the 1st century BC, mutually connected by a carefully planned water supply and drainage system, and cults of cleanliness and health.

KEY WORDS: *Hercules, cult, Salus, thermal baths, water*